

Boekweit: wat een plantennaam ons leert

Inleiding

In de zestiende eeuw was men er in de Nederlanden van overtuigd dat boekweit een nieuw gewas was. Dat werd zelfs officieel betoogd in een proces te Brussel, waar men probeerde om tiendvrijdom voor boekweit te verkrijgen. Keizer Karel V had immers een dergelijke vrijdom gegund aan alle gewassen die minder dan 40 jaar verbouwd werden, waarbij de gedachten uiteraard uitgegaan waren naar de vanuit de Amerikaanse koloniën ingevoerde gewassen. Als we wat verder rondkijken, blijkt dat ook buiten de Nederlanden de overtuiging heerste dat boekweit iets nieuws was dat van elders kwam. Dat blijkt ondermeer uit de namen die men er aan gaf.

Even voorstellen: de Boekweit

Boekweit werd in de jaren 1400-1900 veel verbouwd op de zandgronden in Nederland en België. De verbouw liep vanaf 1870 snel terug en tegen 1930 was het gewas van de velden verdwenen. Toch eten we af en toe nog iets met boekweit erin: pannenkoeken en poffertjes. In een goed gesorteerde winkel kunt u nog pakken boekweitmeel vinden: import uit verre landen. De boekweitplant is in de zomer in sommige botanische tuinen en openluchtmusea te bewonderen, maar u zult er niet mee vertrouwd zijn. Daarom stel ik u de plant even voor.

Boekweit is een pseudo-graan. De plant behoort tot de Duizendknoopfamilie en het gaat in onze streken hoofdzakelijk om twee soorten: de Gewone Boekweit (*Fagopyrum esculentum* Moench.) en de Tataarse Boekweit (*Fagopyrum tataricum* Gaertner.). De plant wordt 80 tot 100 cm hoog en draagt veel

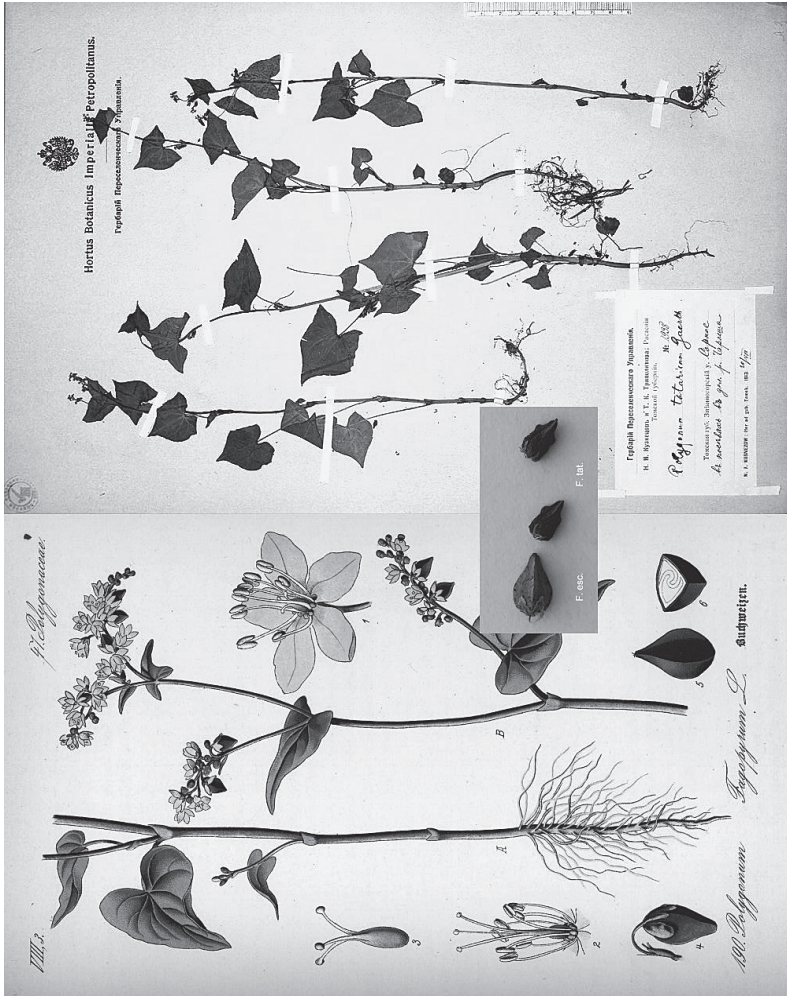

Fig. 1. – Links: gewone boekweit. Rechts: Tataarse boekweit. Midden: de zaadjes.

bladeren en trosjes bloemen en zaden. Het zaad is qua vorm en kleur net een kleine grauw-bruine beukennoot en zit in een omhulsel, de dop. Boekweit groeide vooral op arme (zand)gronden en had zelfs dan weinig of geen mest nodig. Vanaf ongeveer 1600 werd in noordoostelijk Nederland zogenaamde veenboekweit verbouwd. Men zaaide daar boekweit in eerst afgebrande veenakkers. Deze werkwijze werd vanaf 1700 ook in Oost-Friesland overgenomen. Gewone Boekweit kan niet tegen vorst en wordt dus best vanaf mei gezaaid. Tataarse boekweit kan beter tegen vorst, maar daarbij valt het zaad er te gemakkelijk uit en het gewas rijpt ongelijkmatig. De grootste producenten zijn nu Rusland (42%), China (28%) en Oekraïne (11%).

Boekweit werd en wordt op tal van manieren gebruikt. Het ontspruitend zaad dient soms als voedsel (taugé). Het loof was veevoer en diende als stro onder de beesten en bij de mestbereiding. De doppen werden als verpakkingsmateriaal gebruikt en tegenwoordig zitten ze in 'gezondheidskussens'. De boer zag er varkensvoer in. Het zaad zelf werd deels gebruikt om volgend jaar weer te zaaien en ook als kippenvoer. Na het pellen (de doppen eraf) kan boekweit op een grutmolen tot boekweitgrutten gemalen worden, of op een gewone molen tot meel. Dit werd als voeding voor de armen gezien die er brij en balkenbrij van maakten. Nu wordt het in lekkernijen verwerkt: poffertjes, pannenkoeken, bami of soba enzovoorts. Boekweitmeel als voedsel is glutenvrij. Na het eten van de groene delen en van boekweit-taugé ontstaan in zonlicht huidklachten. Verwerkt meel kan in 1 op de 500 consumenten huidzwellingen, galbulten en piepende ademhaling veroorzaken.

Boekweit is een nieuw gewas

Volgens een plakkaat van Karel V van 1 oktober 1520 waren na 1480 ingevoerde gewassen tiendvrij.⁽¹⁾ Men beweerde dat boekweit ook onder die vrijdom viel en dat leidde tot een proces in 1629.⁽²⁾ Daarin werd onder andere betoogd dat ene Peter

⁽¹⁾ Laurent e.a., 1893, II, 23-25.

⁽²⁾ Lindemans, 1952, 116.

Martin in 1583 de boekweit geïntroduceerd zou hebben. Hij zou in Steenberghe begraven liggen, wist Gramaye in 1611 te melden, waaraan Zypaeus in 1640 toevoegde dat het gewas meer dan een eeuw eerder uit Turkije gehaald was.⁽³⁾ In het noordoosten van het graafschap Vlaanderen gonsden echter andere verhalen rond. Jan van Ghistel, heer van den Moere en van Axel zou enkele zaadjes verstoep in een zakboekje uit Duitsland of Italië meegebracht hebben. Jan werd in 1437 begraven in de kerk van Zuiddorpe en bij zijn graf zou op enkele marmeren platen het boekweitverhaal vastgelegd zijn. Sinds 1993 staat zijn grafzerk weer in de kerk en men viert er in de zomer boekweitfeesten: de traditie leeft nog voort. Onderzoekers uit Gent zagen kans om gegevens over dat graf te achterhalen. Inderdaad waren er platen met tekst, maar die tekst ging over vrome daden van Jan, niet over boekweit.⁽⁴⁾ Joos van Ghistel, zijn kleinzoon, maakte in 1481-1485 een wereldreis. Het reisverslag, dat in 1557 verrijkt met gegevens uit veel andere werken gedrukt werd (met herdrukken 1563 en 1572), was populaire literatuur. Later heeft men beweerd dat daarin de boekweitintroductie genoemd werd en dat de boekweit uit het Heilig Land kwam.⁽⁵⁾ In feite noemt hij bij een verhaal over Antiochië wel boekweit (*boucweye*), maar dan om de katoenplant te beschrijven.⁽⁶⁾ Ook in Keulen heeft men een dergelijk introductieverhaal en zo zullen er nog wel meer plaatsen zijn.

Nu vertellen verhalen wel wat men elkaar vertelde, maar ze zijn oncontroleerbaar of blijken na controle onjuist. Daarom kan beter in de archieven en in de bodem gespeurd worden naar duidelijker boekweitsporen. Uit de archieven van de Nederlanden verzamelde ik met hulp van velen de eerste vermeldingen van boekweit. Uit de jaren 1390-1399 zijn er 6 schriftelijke vermeldingen; 32 uit de jaren 1400-1449; 16 uit 1450-1449. De benamingen zijn varianten op 'boekweit'. De meeste komen van

(3) Gramaye, 1702; Zypaeus, 1640.

(4) Van Elslande, 1993, 1021-1024.

(5) Zeebout, 1557; Gaspar, 1988, VI, 19; Molhuysen en Blok, 1911-1937, VI, 582; Van der Aa, 1839-1851, XIII, 279; Scharp, 1787; Lindemans, 1952, 116.

(6) Zeebout, 1557, deel VI, 19.

de zandgronden waar in 1870 meer dan 3% (tot 27%) van de bezaaide oppervlakte boekweit voortbracht. Een heel fraaie introductie is te zien in Zutphen. Daar werd in 1390 door het plaatselijk Armenhuis boekweit aangekocht waarbij de herkomst onduidelijk is.⁽⁷⁾ Die boekweit kan in de buurt verbouwd zijn, maar ook over de IJssel per schip aangevoerd zijn uit verre streken. In de eerste jaren na 1400 zien we dat steeds meer van de negen boerderijen van dit Armenhuis als onderdeel van de pacht ook boekweit gaan afdragen.⁽⁸⁾ Boekweit werd zo een regulier product op 5 van de 9 hoeven van het armenhuis Bornhof. Al uit de tweede vermelding, 1391 in Blaarthem bij Eindhoven, blijkt tienden van boekweit te betreffen, waarbij boekweit kennelijk een tuingewas was.⁽⁹⁾ Vanaf 1436 blijkt op verschillende plaatsen de tiendopbrengst soms half rogge en half boekweit te zijn.⁽¹⁰⁾ In Antwerpse prijslijsten van granen uit de jaren 1366-1386 komt geen boekweit voor; in lijsten van 1429 en later wél.

Archiefvermeldingen van boekweit van voor 1390 lijken in de Nederlanden vrijwel te ontbreken. In Itegem werden in 1306 inkomsten bestaande uit *orscoren* en *heidecoren* vermeld.⁽¹¹⁾ Orscoren zal haver zijn, heidekoren is in later tijd vooral in de Duitse landen de naam voor boekweit, zoals we verderop nog zullen zien. Verder is er één heel vroege vermelding die boekweit zou kunnen betreffen. Simon de Rikelike vermeldt in het rekeningjaar 1320/1330 in zijn Memoriaal, dat beschrijft hoe zijn uitgestrekte grondbezit in het Brugse Vrije beheerd werd, een gewas dat ‘Spaanse Tarwe’ heette. Brugge was toen het economisch zwaartepunt van de Lage Landen met uitstekende zeeverbindingen naar de Oostzee en Venetië. Allerlei nieuwigheden

⁽⁷⁾ Regionaal archief Zutphen, Archief van het armenhuis Bornhof, nr 40: rekening 10 augustus 1390 – 9 augustus 1391.

⁽⁸⁾ Regionaal archief Zutphen, Archief van het armenhuis Bornhof, nr 49b, 50a, 51b, 52ab, 53ab, 54: rekeningen 1407-1412.

⁽⁹⁾ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, R1179, p. 86: 18 augustus 1391.

⁽¹⁰⁾ Algemeen Rijksarchief Brussel, Kerkelijke Archieven 17310, fol 27r: te Made bij Geertruidenberg was in 1436 49 morgen met rogge bezaaid, 32 morgen met haver en 16 morgen met boekweit. Een morgen was daar 0,86 hectare groot.

⁽¹¹⁾ Croenen, 2006, 213-215, nr. 159.

zullen daar snel bekend geraakt zijn en wat ‘Spaanse tarwe’ ook moge wezen, dat een grootgrondbezitter dat ging uitproberen is zo gek niet. Maar is het wel boekweit? Er worden andere granen genoemd en dus is het geen tarwe, gerst, haver of evenen. Wel blijkt dat het gedorst moet worden. Na 1540 was ‘Spaanse tarwe’ een tijd lang de naam voor wat we nu maïs noemen: dat gewas werd eerder niet in onze streken verbouwd.⁽¹²⁾ Rond 1330, lang voor de ontdekking van Amerika, zal men er beslist iets anders mee bedoeld hebben.

Ook in naburige landen komt boekweit niet veel eerder in de archieven voor. In Duitsland dateren de eerste vermeldingen uit 1380, Neurenberg *bokweten*; 1380, Celle (Neder-Saksen); 1396 weer Neurenberg; 1436, Gadebusch (Mecklenburg) *bukweten grutte*; 1449 Neurenberg *Heidenkorn, Heiden*.⁽¹³⁾ Hier zien we een andere naam voor boekweit opduiken: Heidenkorn, graan van de heidenen. Dat je het zo moet begrijpen blijkt uit de vroegste Poolse vermeldingen waarin de naam van deze nieuwigheid uitgelegd wordt: 1385, 1391 ...*decima paganici frumenti, quod frumentum tatarka seu poganka vulgaliter dicitur*; 1398: *exinde Petrus 12 capecia tatarky...*; 1487: *De decima grece alias tatharky...*; *Controversias... occasione decime segetis ex grano grece sive thatharka*. 1439: *Duximus decimam dare siliginis et annone, et precipue grycki*; 1443: *gryczki*.⁽¹⁴⁾ Een heel spectrum van benamingen opent zich hier. We zullen daar nog op terugkomen.

De oudste Franse vermelding die ik vond met een citaat uit de bron betreft Avranches in Normandië 1460: *super decima frumentorum sarracenorum*.⁽¹⁵⁾ Italië lijkt dan weer veel vroeger te zijn met een eerste vermelding van boekweit in het Venetië van 1226: *II 6 dicembre 1226 Marco de Turre, cittadino veneziano, e un suo socio ebbero l'autorizzazione ad andare in Friuli per acquistare 100 moggia di miglio e grano saraceno* (surgolo) *da*

⁽¹²⁾ J.de Smet, 1933, 115; Lindemans, 1952, II, 118.

⁽¹³⁾ Eklund e.a., 2007, 114; Nuremberg, 1380 ‘bokweten’, geen bron; Buchwald en Losert, 1953; Bertsch en Bertsch, 1947, 232; Lisch, 1874, 108; *Die chroniken der deutschen Städte*, 1864, 318-320.

⁽¹⁴⁾ Urbańczyk, 1953-2003, deel 9, 125 (Tatarka), deel 2, 505 (Gryczka, Gryczycha, Gryka).

⁽¹⁵⁾ Wartburg, 1923-, deel 11, 220, nt 15.

portare a Venezia entro l'ottava di Natale. Tale scadenza Friuli is de streek ten noordoosten van Venetië. '(surgolo)' is een verduidelijking door de auteur die deze passage publiceerde. In zijn ogen gaat het dus niet om boekweit!⁽¹⁶⁾

Afgezien van wat problematische vermeldingen (Itegem 1306, Brugge 1329/30, Venetië 1226) zijn er dus geen archiefvermeldingen van voor 1380, terwijl die vanaf 1400 zelfs massaal voorkomen. Wat is er gebeurd? Is er wel wat gebeurd?

Geologen, bodemkundigen en archeologen vinden in de Lage Landen en Noord-Duitsland, maar ook in de Oekraïne en China vanaf het Neolithicum in alle perioden wel eens een beetje boekweit: één stuifmeelkorrel, één zaadje, één stukje kaf. Dat gaat door tot in de middeleeuwen. Dit noem ik de "sporadische boekweit". Er worden soms grote conclusies aan verbonden, maar het contrast met latere tijden is zo groot dat ook hier vastgesteld moet worden dat er ergens in het midden van de veertiende eeuw iets gebeurd is. Vanaf 1325-1375 worden er boekweitzaden, soms veel, gevonden in de steden Aalst (O.Vl.), Alkmaar, Dordrecht, 's-Hertogenbosch en stadjes als Eindhoven en Montfoort. Vanaf eind veertiende eeuw komt boekweitpollen massaal voor in de pollendiagrammen. Archeologen kunnen daardoor het verschijnen van boekweit in hun pollendiagrammen als dateringsmerk "ca 1400" gebruiken.

Zelf verzamelde ik de oudste archiefvermeldingen. Otto Brinkkemper verzamelde uit de archeologische gegevensverzameling RADAR de bodemvondsten van boekweit van voor 1450. Deze gegevens zijn op het kaartje samengebracht met een overzicht van het percentage van het akkerland dat met boekweit ingezaaid was in 1870. Op dat kaartje, waarop de sporadische boekweitvondsten niet aangegeven zijn, valt op dat de vroege archeologische boekweitvondsten deels liggen in de kustprovincies waar op het toppunt van de boekweitteelt rond 1870 haast géén boekweit verbouwd werd. De vroege boekweitvermeldingen uit het archief liggen op een enkele uitzondering na wél op de zandgronden van de latere boekweitprovincies.

⁽¹⁶⁾ Degrassi, 1996, 322.

Blijkbaar kwam boekweit dus als een natuurplant voor, zonder dat hij door de boeren verbouwd werd. In de veertiende eeuw wordt de Gewone Boekweit kennelijk als voedselgraan aangevoerd in steden, waarbij we Brugge mogelijk als eerste zien met wie weet aanvoer uit Venetië of Spanje. Tussen 1380-1400 vangt dan kennelijk de verbouw van boekweit aan, en dat in een ruim gebied. In Nederland en noordelijk Duitsland werd het nieuwe gewas 'boekweit' genoemd, maar in Polen en Frankrijk zien we direct al andere namen: Heidenkorn, pohanka, tatarka, grycki, sarrasin. De naam heidecoren zagen we overigens ook bij de allereerste vermelding in het inlandse en agrarische Itegem. Er was overigens nog een tweede introductie: Tataarse Boekweit. 1731 of toch al 1665 in de Hortus botanicus te Leiden?

De naam *boekweit*

In het Nederlands heet het gewas steeds 'boekweit', met uiteraard wat spellingsvarianten. Over de betekenis van die naam is aanvankelijk wat gespeculeerd. Dodoens vatte de naam 'boekweit' in zijn kruidenboeken van 1552 en 1554 op als een combinatie van 'bok', het mannetjesdier, en 'weit' dat voor tarwe staat. Op grond van deze interpretatie stelde hij in 1552 als wetenschappelijke naam 'Tragotrophon' voor, maar kwam hij in 1554 met 'Tragopyrum'.⁽¹⁷⁾ In Wales luidt de Welse naam voor boekweit, *gwenith yr hydd*. Dat is een letterlijke vertaling van Engels buckwheat ('tarwe van de (ree)bok') en komt in de bronnen voor sinds 1771.⁽¹⁸⁾ Het Wels volgt dus Dodoens 1552.

Dodoens heeft kennelijk commentaar gekregen en in de uitgave 1566 van zijn Kruidenboek schrijft hij dat de plant in het Nederduits 'bockweydt' of 'bueckenweydt' heet en dat die naam geiten(bok) of beuktarwe betekent, omdat het zaad op beukennotjes lijkt. Op grond daarvan noemt hij het nu

⁽¹⁷⁾ Dodonaeus, 1552, 41r; Dodonaeus, 1554, 600: In Neerduytschlant Bockweydt, naer welcken naem wy dat Tragopyrum genaemt hebben.

⁽¹⁸⁾ Mededeling L. Toorians, 7 januari 2015.

fygopyron.⁽¹⁹⁾ Linnaeus bracht de boekweit onder in het plantengeslacht van de duizendknoopfamilie (Polygonaceae) en noemde het *Fagopyrum*. Hij onderscheidde twee soorten, de Gewone Boekweit *F. esculentum*; en de Tataarse of Siberische boekweit, *F. tataricum*.⁽²⁰⁾ Deze interpretatie, die verwijst naar de vorm van het zaad en naar tarwe als graan, is nog steeds de gangbare. Maar verrassingen blijven opduiken. Een wonderlijke interpretatie is die waarin het element ‘boek’ begrepen wordt als de Bijbel. Zo zou de naam door Hollandse Calvinisten gevormd zijn. Deze kijk op de zaak vond ik op een dubieuze propagandasite: Russia Today.⁽²¹⁾ Misschien is dat vliegtuig dus wel door een calvinistische bijbelraket neergeschoten... We zullen het maar niet serieus nemen.

Namen van het type ‘boekweit’ komen of kwamen voor langs de kusten van de Oostzee en de zuidelijke kusten van de Noordzee. In de Danzigcorridor noemden de Polen het gewas in het Kashubische dialect ‘bukwita’.⁽²²⁾ In noordelijk Polen en de Baltische staten is het naamtype na de Tweede Wereldoorlog geheel verdwenen. We kunnen het brongebied van deze naam nog wat nader preciseren. Het woord ‘tarwe’ werd oorspronkelijk alleen gebruikt in het noordelijke en het westelijke deel van het Germaanse taalgebied. Elders in dat taalgebied is het gewone woord voor tarwe: ‘weit’, het woord dat we dus terug zien in ‘boekweit’.⁽²³⁾ De naam ‘boekweit’ is dus niet ontstaan in de kuststreken van Nederland en Vlaanderen, maar ergens in het ‘binnenland’ van het Germaanse taalgebied. Dat klopt wel met het feit dat boekweit het goed doet op zelfs arme zandgronden en ook alleen daar in 1870 massaal verbouwd werd. In de klei- en veenstreken langs de kust werd boekweit toen zelden of nooit verbouwd.

⁽¹⁹⁾ Dodonaeus, 1566. Dodoens noemt zijn hoofdstuk 31: De Fegopyro.

⁽²⁰⁾ Linnaeus, 1753.

⁽²¹⁾ http://es.rbth.com/articles/2012/05/08/alforfon_el_milagroso_alimento_ruso_17060.html.

⁽²²⁾ De Vincenz en Hentschel, 2010.

⁽²³⁾ Philippa e.a., 2003-2009.

Na een aanvankelijke interpretatie als bok+tarwe, is iedereen het er sinds 1566 over eens dat de naam boekweit is opgebouwd uit ‘beuk’ (wegens de beukenootjesvorm van het zaad) en ‘tarwe’. De bok-interpretatie leeft nog wel voort in het Wels. Het naamtype ‘boekweit’ komt voor in het Oostzee – Noordzeegebied en is niet in de Hollands-Vlaamse kuststreken ontstaan. Samen met de verspreiding van de boekweit in de veertiende eeuw aldaar, eerst via de steden, lijkt dit te wijzen op een verspreiding via de Hanze-organisatie die immers zoveel graan naar het westen verscheepte.

De naam ‘boekweit’ lijkt een nieuwe geconstrueerde naam als we hem vergelijken met de namen van de oude gewassen als rogge, tarwe, weit, gerst, haver, evene. Ook uit de schaarse vermeldingen van boekweit in Latijnse teksten blijkt dat men er geen Latijnse naam voor kende. Dat levert omschrijvingen op als *bladis dictis boecweyt* (1381, Blaarthem) en *10 modiorum siliginis et duorum modiorum bladi dicti boycweyt* (1410, Uden). Merk op dat “siliginis” (rogge) geen nadere toelichting nodig had, maar “boycweyt” kennelijk wel: “bladi dicti...” Het fenomeen doet zich ook voor in Polen: *decima paganici frumenti, quod frumentum tatarka seu poganka vulgaliter dicitur* (1385). Dodoens wijdt een flink deel van zijn tekst aan een betoog dat het Ocymum van Columela en Varro niet op boekweit slaat. *Apud veteris nullum quod sciam nomen habet* (1552) = *dattet van den ouders niet ghekent gheweest en es* (1554). Dat zinnetje komt doorheen alle eeuwen steeds weer terug.⁽²⁴⁾ De benaming ‘fagopyrum’ is een zestiende-eeuwse vinding van botanici als Dodoens. In sommige publicaties wordt beweerd dat ‘boekweit’ een vertaling van ‘fagopyrum’ is, maar dat is duidelijk niet juist.⁽²⁵⁾ Navraag leert dat ook in de oude Keltische talen geen woord voor boekweit bestond. De woorden die in modern Wels en Bretons gebruikt worden zijn vertalingen uit gangbare Engelse en Franse woorden.⁽²⁶⁾ Het feit dat in westelijk Europa

⁽²⁴⁾ Dodonaeus, 1552, 41r; Dodonaeus, 1554, 600.

⁽²⁵⁾ Bijvoorbeeld: Janik, 2002, 299; Bavec en Bavec, 2006, 65.

⁽²⁶⁾ Mededeling L. Toorians, 7 januari 2015.

voor boekweit geen oude naam bestaat bevestigd dat het voor deze streken om een nieuw gewas gaat.

Boekweit komt van de heidense burenen

In het gedeelte van Europa dat aan de Oostzee en Noordzee grenst, overheersen namen van het type 'boekweit', wat daar wijst op een gemeenschappelijke bron waarvoor we eerder al de graanhandel in het kader van de Hanze als belangrijke mogelijkheid aanwezen. In de rest van Europa draagt *Fagopyrum* een hele waaier van namen, waarin zo op het eerste gezicht niet veel samenhang zit. Maar wie de namen beter bestudeert ziet dat het steeds namen zijn die verwijzen naar de herkomst uit andere streken, van andere volkeren. Ook dat past bij het idee dat boekweit een nieuw gewas is.

Dankzij het werk aan de Europese Talenatlas is daar met meer precisie dan vroeger wat over te zeggen.⁽²⁷⁾ Hoeveel werk er ook in die atlas gestoken is, hij blijft wel behept met een aantal problemen die de interpretatie lastig maken. Voor de atlas werd aan de respondenten gevraagd hoe zij een plant noemen waarvan het uiterlijk beschreven werd en waarvan dus nadrukkelijk niet een algemeen bekende naam of iets dergelijks genoemd werd. In Spanje, Portugal en mogelijk Zuid-Frankrijk begreep men de beschrijving niet en gaf men de naam van een ander gewas op. Dit kan het beste geïnterpreteerd worden als het onbekend zijn van de boekweit bij de respondenten. De enquête is voorts een recente taalopname waardoor de gevolgen van volksverhuizingen en uitmoordingen in en kort na de Tweede Wereldoorlog er in tot uiting komen. Daarbij moet vooral gedacht worden aan de voormalige Duitse oostelijke uitlopers in Polen. Hier is wat aan te doen voor zover vooroorlogse taalatlassen ook boekweit behandelen. Ook ontbreken Jiddische benamingen. Er was in midden-Europa een grote Joodse bevolking, maar die is uitgeroeid of houdt zich nu verscholen voor min of meer officiële snuffelaars. In streken waar boekweit al

⁽²⁷⁾ Eklund e.a., 2007.

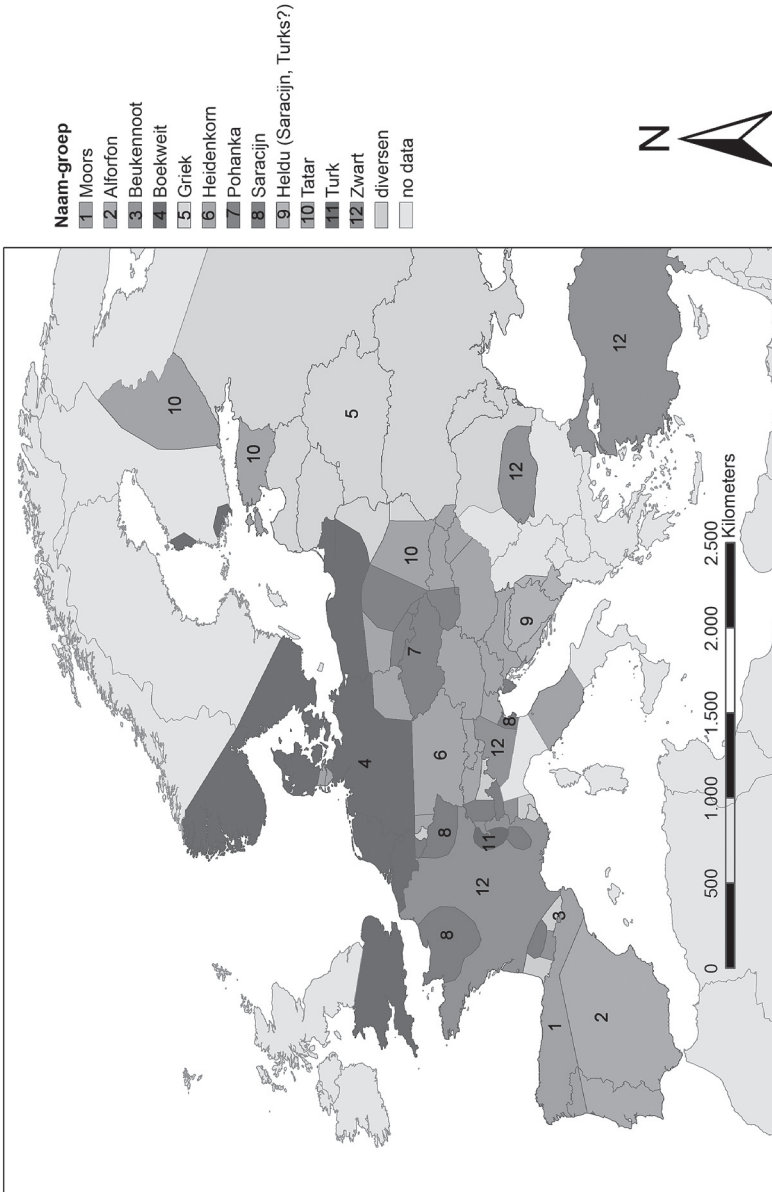

Fig. 3. – Schets van de boekweitnamen in Europa. (tekening K. Leenders).

lang niet meer verbouwd wordt, vervaagt de lokale kennis en neemt het standaardwoord het over. Dat is iets wat in zuidelijk Duitsland te merken is en ook blijkt uit het niet begrijpen van de enquêtevraag in Spanje, Portugal en mogelijk Zuid-Frankrijk.

Al deze problemen indachtig, kunnen de namen van Fagopyrum buiten het 'boekweitgebied' als volgt gegroepeerd worden:

Heidenen

Men verwijst dan naar niet nader aangeduide 'heidenen', waaronder alle niet Christelijke volkeren verstaan werden. Boekweit heet dan 'Heidenkorn' in het Hoogduits. Deze naam komt ook voor in Zwitserland en in Oostenrijk met uitlopers op de Balkan. Waar deze naam niet meer begrepen werd, werd het 'Heide-korn': graan van de heide. In Slavische talen luidt deze naam 'Pohanka'. In die vorm komt de naam al in 1385 in Polen voor, en verder in Tsjechië en Slowakije.

Sarracijnen

Met Sarracijnen bedoelde de middeleeuwer vooral de oostelijke islamitische volkeren, waaronder de Turken. Dit levert namen op als 'blé sarrasin' in Frankrijk en in Italië 'grano sarasino'.

Turken

De Turken, die de resten van het Oost-Romeinse Rijk verder en verder onder de voet liepen, werden als bron van de boekweit aangewezen in namen van het type 'blé de Turquie'. In het getijdenboek van Anna van Bretagne uit 1505 staat boekweit goed herkenbaar afgebeeld, met de naam 'blé de Turquie'.⁽²⁸⁾ Er is echter een probleem met latere vermeldingen van deze gewasnaam want na 1540 wordt ook maïs wel 'Turks koren' genoemd. Maïs kwam vanaf 1492 uit de Amerika's en drong in

⁽²⁸⁾ Eklund e.a., 2007, 93.

de zestiende eeuw goed in Europa door. Dus: na 1540 betekent ‘Turks koren’: maïs of misschien nog boekweit. Voor die tijd verwijst de naam naar boekweit. Zypaeus meende in 1640 nog dat de Steenbergse boekweit uit Turkije afkomstig was: dat is het achterliggende verhaal bij deze naam.⁽²⁹⁾ Tussen oktober 1329 en april 1330 werd in het Memoriaal van Simon de Rikelijke het dorsen van ‘Spaenscer tarwen’ twee maal genoemd. We bespraken al de mogelijkheid dat het hier om boekweit zou gaan. Nu begrijpen we dat die boekweit dan eerder uit Venetië of Spanje kwam, dan via de Hanze-route, want dan zou het gewas wel ‘boekweit’ genoemd zijn.

Moren

Spanje? Daar zaten sinds 711 de Moren tot in 1492 de Reconquista voltooid werd. Hun cultureel erfgoed is er echter nog altijd duidelijk aanwezig, zelfs in de naam voor boekweit! Onder de Moren begreep de middeleeuwer de westelijke islamitische volkeren, speciaal die op het Iberisch schiereiland. Maar het woord ‘moro’ is ook ‘zwart’ gaan betekenen. Het is daarom de vraag hoe de boekweitnamen *Trigo morisco*, *morillo*, *moro* en varianten die in Spanje en Portugal voorkomen en het *Grano moro* van centraal Italië begrepen moeten worden: als ‘Moors graan’ of als ‘zwart graan’? Naast deze namen kent men boekweit in Spanje onder de naam *Alforfón*. Dit is een Arabisch woord dat in het Spaans terecht kwam. Arabisch *al furfur* betekent ‘de donker rode’ of ‘purper’, maar het woord was ook de naam van de plant Wolfsmelk (*Euphorbia*) die in noordwestelijk Afrika voorkomt.⁽³⁰⁾ Onze ‘Kerstster’ (*Euphorbia pulcherrima*) is ook een Wolfsmelksoort. Ook wordt voorgesteld dat *alforfón* komt van het Galicisch *alforfa*, dat is alfalfa, een vlinderbloemige plant.⁽³¹⁾ Maar zijn ook dit niet van oorsprong Arabische woorden?

⁽²⁹⁾ Zypaeus, 1640.

⁽³⁰⁾ Mededeling prof. J. Brugman, Rijksuniversiteit Leiden, 1986.

⁽³¹⁾ González-Blanco García, 2007.

Tataren

‘Tataren’ was een in Europa sinds de dertiende eeuw bekende benaming die de Russen gebruikten voor de Mongools-Turkse stammen die aangevoerd werden door Dzijngis Kahn (1220-1241), en later voor de Turks sprekende stammen van de Gouden Horde uit de veertiende en vijftiende eeuw. De Tataren waren in die tijd Soennitische moslims. Het woord ‘tatar’ wordt ook gebruikt in een pejoratieve betekenis. Zo heten de zigeuners in het Fins *tataari* of *tattari*. Met de benaming Tataarse boekweit is er een probleem: betreft het de Gewone Boekweit (*F. esculentum*) of de Tataarse Boekweit (*F. tataricum*)? In Nederland werd de Tataarse Boekweit pas in 1730 ingevoerd, maar de oudste Poolse vermeldingen (1385) noemen al direct de Tataren als herkomst. Voorts zou boekweit pas in vijftiende eeuw een hoofdbestanddeel van het Russische voedsel geworden zijn. Namen van het type ‘Tataars graan’ komen voor in Polen, Estland, Finland en een klein stukje Denemarken. De naam komt dus niet voor in de Tataarse gebieden. Daar kent men wel een legende die het doordringen van de boekweit in die streken beschrijft: Een Russische prinses werd geschaakt door een Tataarse strijder en tot een huwelijk gedwongen. Hun kinderen werden alsmaar kleiner en kleiner geboren: uiteindelijk werden het kleine bruine graankorrels. Een oud vrouwtje kwam langs en nam wat korrels mee naar Kiev-Rus waar ze uitgezaaid werden. Sommige korrels produceerden 77 nieuwe korrels die door de wind verspreid op 77 velden terecht kwamen. Zo verbreide de boekweit zich in de Oekraïne, Polen en Rusland.

Grieken

In Rusland, Oekraïne, Wit-Rusland en het oosten van Polen draagt de boekweit een naam van het type *greča*, wat betekent: ‘Grieks, Grieken’. Onmiddellijk stelt zich dan het probleem of men wel naar echte Grieken verwijst. En Grieken uit welke tijd dan? De klassieke Grieken, de Griekse kolonies aan de Zwarte Zee (Sebastopol bijv.), de nog heidense Grieken gezien door

vroegchristelijke ogen, of juist de later christelijke Grieken gezien door moslim ogen? In dat laatste geval staat ‘Grieken’ voor heidenen, gezien vanuit islamitisch standpunt. Maar Berelowitch stelt: als de Russen boekweit naar de heidenen hadden willen noemen, dan hadden ze het *pohanka* genoemd, zoals de Polen en Oekraïners doen. Ze hadden het zelfs ‘graan van de Sarracenen’ kunnen noemen, want dat deden ze met rijst in de elfde en twaalfde eeuw en zelfs nog in de zeventiende eeuw. Maar omdat ze boekweit *greča* noemden, wilden ze er wat anders mee zeggen: ‘nieuw graan uit naburige streken’.⁽³²⁾ Men schrijft in toeristisch-culinaire verhaaltjes dat boekweit in Grieks-orthodoxe kloosters verbouwd werd, maar ik zag daarvoor geen enkel bewijs langskomen. Bovendien zijn die kloosters Russisch-orthodox.⁽³³⁾ Deze opvatting zal wel uit een dikke duim gezogen zijn. Er wordt wel beweerd dat het Nederlandse woord ‘grut’ (we zagen het hiervoor als de naam van gepelde niet gemalen boekweit) uit dat Slavisch-Russische *greča* zou voortkomen. Ook daar vermoed ik een dikke duim als bron. Bovendien heeft het woordje een algemenere betekenis dan boekweit: ‘gruis, kleine dingen; verbrijzeld graan’.

Al die verwijzingen naar een herkomst van nabije of verre heidenen hebben ook een negatieve bijbetekenis. Die speelt denkelijk ook een rol bij de aanduiding van boekweit als ‘zwart’ graan. De boekweïtkorrel is immers niet zwart, maar donkerrood, donkerbruin of vuil grijs. Het meel van boekweit is in principe wit, maar als boekweit voor het malen niet goed gezuiverd is van de bruine velletjes, heeft het meel een lichtgrijze kleur, maar het is niet zwart. Nat boekweïtmeel wordt donker-grijs, veel donkerder dan nat tarwemeel, maar niet zwart. In

⁽³²⁾ Eklund e.a., 2007, 122-123 op basis van bericht van André Berelowitch uit 2002.

⁽³³⁾ De Russische Kerk ontstond in 988, toen grootvorst Vladimir I van Kiev het christelijke geloof officieel als staatsreligie aannam. De wortels liggen in de Kerk van Byzantium en in oorsprong maakte ze deel uit van het Oecumenisch patriarchaat van Constantinopel. In 1448 maakten de Russische bisschoppen zich los van het Patriarchaat Constantinopel. Sindsdien wordt de Russisch-orthodoxe Kerk als een zelfstandige kerk beschouwd. Bron: http://nl.wikipedia.org/wiki/Russisch-orthodoxe_Kerk

vergelijking met de tarwekorrel is de boekweitkorrel, zeker als hij nat is, erg donker zodat men dat ‘zwart’ zou kunnen noemen.⁽³⁴⁾ In westelijk Europa was boekweit bij uitstek het voedsel voor de armen, voedsel dat groeit op arme gronden. Namen van het type ‘zwart graan’ zijn *Noir*, (Occitaans) *nègre*, (Spaans) *negro* en varianten; Noord-Italië: *formentón nero*; *el n’egro* (korte vorm); Bretagne: *gwiniz du*; Elzas: *schwarz* (*Korn*). Zelfs in de Turkse talen is er de samenloop van de betekenissen: ‘kara’= ‘zwart’ maar ook ‘gewoon, van mindere kwaliteit gezegd van planten’: Turks: *karabuğday*, Tataars: *karabodáj* etc.⁽³⁵⁾

Op reis uit het oosten

Zo blijkt dat ook bij de volkeren die *Fagopyrum* niet ‘boekweit’ noemen er niet een echte oude naam voor boekweit is. Men gebruikt er een verwijzing naar andere, meestal heidense, volkeren voor, een verwijzing die ook nog een negatieve klank had: het komt van de buren en het deugt niet. Via al die verwijzingen kwamen we steeds oostelijker, maar verder dan de Turken – die in hun boekweitnaam ook geen herkomst aangeven – komen we dan niet. Strooptochten brachten Dzjengis Kahn in 1241 tot ten westen van Buda en Pest. De eerste tochten bereikten in 1223 al de Krim.⁽³⁶⁾ Drie jaar later is er de eerste vermelding van *grano saraceno* uit het gebied ten noordoosten van Venetië. Toeval? Een andere gewelddadige boekweitbron zou de Gouden Horde kunnen zijn: Turks sprekende stammen uit de veertiende en vijftiende eeuw die vooral zuid-oostelijk Europa aandeden.

Mogelijk ging het allemaal heel wat vriendelijker via de handel. De Zijderoute wordt ook genoemd als aanvoerlijn. Op grond van vergelijking van de genetische variabiliteit in talrijke isoenzymgenen van boekweitgroepen uit Europa, langs de

⁽³⁴⁾ Bericht dr. A. de Kraker, Axel, dd 29 januari 2015 op basis van eigen oogst in 2013.

⁽³⁵⁾ Stachowski, 2008, 79 -80, maar hij lijkt dit woord als ‘rogge’ te interpreteren. Boekweit noemt hij helemaal niet.

⁽³⁶⁾ Kaart van de tochten in Kubiuyovtch, 1993.

Zijderoute en in noordelijk China, stelde Ohnishi vast dat de Gewone Boekweit via Kirgistan, Tadschikistan en Usbekistan naar Europa gekomen moet zijn.⁽³⁷⁾ De Zijderoute ontstond in de tweede eeuw voor Christus en bestond uit meerdere routes. De zijderoute begon in het noordelijke Chang'an (Xi'an) en liep door de 'Pas van de Jaden Poort' (Yumenguan) naar Afghanistan om daarna via Perzië uit te komen in de Middellandse Zee. De noordelijke route gaat door de Bulgar-Kiptsjak-zone naar Oost-Europa en het schiereiland Krim. Vanaf daar gaat de route door de Zwarte Zee naar de Middellandse Zee. De zuidelijke route gaat door Turkestan-Khorasan en Iran naar Mesopotamië en dan naar Antiochië aan de Middellandse Zee.⁽³⁸⁾ Historici weten dat er van de achtste tot in de zestiende eeuw een belangrijke handelsroute lag tussen de Zwarte Zee en de Oostzee, langs de Wolga. Langs die route kan de boekweit het Hanzegebied bereikt hebben.

Het gebied waar de Gewone Boekweit voor het eerst verbouwd werd zou Manchoerije, centraal Siberië, de Himalaya, China en India zijn. De Gewone Boekweit werd ontwikkeld uit de wilde vorm *Fagopyrum esculentum* subspecies *ancestrale* Ohnishi die vooral in Yunnan voorkomt.⁽³⁹⁾ Ohnishi beschouwt op basis van zijn DNA-onderzoek aan boekweit het gebied van de drie grote rivieren Jinshajiang, Lancanjiang en Nujiang, grenzend aan Yunnan, Sichuan en oostelijk Tibet als de 'geboorteplaats' van zowel Gewone als Tataarse Boekweit.⁽⁴⁰⁾ De wilde vorm van de Tataarse Boekweit is *Fagopyrum tararicum* subsp. *Potaminii* (Batalin) Ohnishi. Deze kwam voor in Tibet, Sichuan, Kashmir en noordelijk Pakistan.⁽⁴¹⁾ Taalkundige gegevens wijzen erop dat de Chinese naam voor boekweit ergens in de laatste 2000 jaar door het zuidwestelijk Han-Chinees ontleend is uit de taal van oostelijk Tibet en Birma. Misschien begon de verbreiding van de boekweit daar 2500 jaar geleden, maar pas in

(37) Ohnishi, 1993; Ohnishi, 1998.

(38) <http://nl.wikipedia.org/wiki/Zijderoute>.

(39) Zemanek e.a., 2009, 186.

(40) Ohnishi, 2004.

(41) Zemanek e.a., 2009, 186.

de laatste 2000 jaar werd boekweit een vast onderdeel van het Chinese voedingspatroon.⁽⁴²⁾ De eerste schriftelijke vermelding in China zou uit de vijfde of zesde eeuw AD dateren.⁽⁴³⁾

In het Tibetaans heet Gewone Boekweit *gya bra*, in het Chinees *tia qiao*, dat is: zoete boekweit. De Tataarse Boekweit heet in Tibetaans *bra bo*, in Chinees *ku qiao*, wat betekent: bittere boekweit. Die tegenstelling zoet-bitter werd overigens in China pas in 1980 ingevoerd!⁽⁴⁴⁾ Simpel 'boekweit' is dus in Tibetaans *bra*, in Chinees *qiao*.⁽⁴⁵⁾ In Nepal luiden deze namen *mithe phapar* en *tite phapar*.⁽⁴⁶⁾ Geen van deze namen is echter doorgedrongen, niet als klankcombinatie en niet als betekenis tot de boekweitnamen van Europa. Terwijl de boekweit als gewas de lange reis blijkbaar overleefde, verloor hij onderweg zijn naam en moest er in het westen een nieuwe naam voor bedacht worden. Tenzij, tenzij... het Spaanse *Alforfón* via het Arabische *al furfur* afstamt van het Nepalese *phapar*. Dat kan ik niet beoordelen, deze gedachte zou eens nader onderzocht moeten worden.

Conclusie

Boekweit is in Europa een nieuw gewas, dat was in de middeleeuwen de algemene mening. De gewasnaam 'boekweit' verwijst naar de vorm van het zaad (beukenootje) en het gebruik als graan, hoewel de plant formeel geen graansoort is. Deze naam komt voor rond de Oostzee en Noordzee en wijst mogelijk op een introductie in de veertiende eeuw van de Gewone Boekweit via de Hanze vanuit oostelijke graangebieden, eerst als voedselgraan naar West-Europese steden en van daaruit naar het ommeland van die steden waar men de boekweit zelf ging verbouwen. Vanaf 1380 werd boekweit in archivalia vermeld. In de rest van Europa draagt het gewas meestal een naam die zegt dat het een minderwaardig graan is dat uit het land van de

⁽⁴²⁾ Boivin, e.a., 2012.

⁽⁴³⁾ Davidson, 1999, 110-111.

⁽⁴⁴⁾ Rufa, 2004.

⁽⁴⁵⁾ Scheucher, 2004.

⁽⁴⁶⁾ Rajbhandari, 2004.

heidenen afkomstig is. Het volgen van dit spoor levert geen herkomstgebied op: we komen bij de Grieken uit en die verbouwen geen boekweit. ‘Griek’ staat ook hier weer voor die anderen, de heiden. De Tataarse Boekweit (*Fagopyrum tataricum*) kwam pas rond 1700 naar het westen. Allerlei moeilijk te bevestigen verhalen vertellen dat de boekweit met de Mongolen in de dertiende eeuw naar het westen gekomen is. De boekweit draagt ook in oostelijk Europa niet een naam die daar op wijst, maar de datering zou kunnen kloppen. Een alternatief is handel via de Zijderoute. Modern DNA-onderzoek door Ohnishi wijst de Zijderoute aan als aanvoerlijn en ook het oorspronggebied in China, meer bepaald in Yunnan. Onderweg naar het westen verloor de boekweit zijn naam, zodat het in Europa een hele waaier aan nieuwe namen ging dragen. Bij archeologisch onderzoek moet onderscheid gemaakt worden tussen “sporadische boekweit” en “massale boekweit”, anders worden er verkeerde conclusies uit getrokken.

Literatuur waar naar verwezen wordt

- Aa, A.J. van der. *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*. Gorinchem, 1839-1851 (13 delen).
- Bavec, F., M. Bavec. *Organic Production and Use of Alternative Crops*. Boca Raton (CRC Press), 2006.
- Bertsch, K. & F. *Geschichte unserer Kulturpflanzen*. Stuttgart, 1947.
- Boivin, N., D.Q. Fuller, A. Crowther. Old World globalization and the Columbian exchange: comparison and contrast. *World Archaeology* 44 (2012) nr. 3, 452-469.
- Buchwald, K., H. Losert. Pflanzensociologische und pollenanalytische Untersuchungen am “Blanken Flat” bei Vesbeck. *Mitteilungen der Floristisch Soziologischen Arbeitsgemeinschaft*, neue Folge 4 (1953) 124-146.
- Croenen, G.. *De oorkonden van de familie Berthout 1212-1425*. Brussel (Koninklijke commissie voor geschiedenis), 2006.
- Davidson, A.. *Oxford Companion to Food*. Oxford (Oxford University Press), 1999, 110-111.
- Degrassi, D. Uso del denaro e circolazione monetaria in Friuli e nel litorale adriatico tra la metà del XII e la metà del XIII secolo.

- IN: Härtel, R. (ed.). *Die Friesacher Münze im Alpen-Adria-Raum. Akten der Friesacher Sommerakademie Friesach (Kärnten), 14. bis 18. September 1992 = La moneta frisacese nell'Alpe Adria*. Graz (Akademische Druck- u. Verlagsanstalt), 1996, 313-338.
- Die chroniken der deutschen Städte (vom 14. Bis in's 16. Jahrhundert.)*. 2e Band. Leipzig, 1864, 318-320.
- Dodonaeus, R.. *De Frugum Historia*. Antwerpen, 1552.
- Dodonaeus, R.. *Cruijdeboeck*. Antwerpen, 1554.
- Dodonaeus, R.. *Fruventorum, leguminum, palustrium et aquatilium herbarum...* Antwerpen, 1566.
- Eklund, G., A.V. Dybo, H. Franconie, N. Contossopoulos, E. Beltechni, N. Mocanu, J. Siatkowski, R. Caprini, M. Alinei, A. Timuska. *Atlas linguarum Europae (ALE), Volume I, fascicule 7, Commentaires*. Rome (Istituto poligrafico e zecco dello stato), 2007.
- Elslande, R.D.A. van. De vijftiende-eeuwse Gentse kunst in de Vier Ambachten. IN: In: Kraker, A.M.J. de, H. van Rooyen, M.E.E. de Smet (red.). *Over den Vier Ambachten. 750 jaar Keure. 500 jaar Graaf Jansdijk*. Kloosterzande, 1993, 1013-1026.
- Gaspar, R.J.G.A.A. (ed.). *Zeebout, A.. T'voyage van Mher Joos van Ghistele*. Hilversum (Verloren), 1988.
- González-Blanco García, E.. Sarracín, saraceno y su campo semántico. Un problema léxico abierto. *Interlingüística* nr. 17 (2007) 445-454.
- Gramaye, J.B.. *Antiquitates Bredanae*, blz 28; in: *Antiquitates Brabantiae*. Brussel, 1702 (1e dr); *Antiquitates illustrissimi ducatus Brabantiae*. Leuven, 1708 (2e dr) 1-52.
- Janik, L.. Wandering weed: the journey of buckwheat (*Fagopyrum* sp.) as an indicator of human movement in Eurasia. In: Boyle, K.V., C. Renfrew, M.A. Levine (eds.). *Ancient Interactions: East and West in Eurasia*. Cambridge (McDonald Institute for Archaeological Research), 2002, 299-308.
- Kubiyovytsch, V.. *Atlas historique de l'Ukraine. Document allemand de 1941, fondé sur l'Atlas de l'Ukraine et des régions adjacentes (1937) de Volodymyr Kubiyovytsch*. Wiesbaden (Harrassowitz), 1993.
- Laurent, Ch., J. Lameere, H. Simont, J. Goemaere. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas, deuxième série: 1507-1700*. Brussel, 1893, II, 23-25.
- Lindemans, P.. *Geschiedenis van de landbouw in België*. Antwerpen, 1952. (2 delen); Lindemans, P. *Geschiedenis van de landbouw in België*. Antwerpen-Borgerhout (Genootschap voor geschiedenis en volkskunde), 1994 (2e, vermeerderde uitgave, 2 delen), 116.

- Linnaeus, C.. *Species Plantarum*. Holmiae, 1753.
- Lisch, G.Chr.F.. Zur Geschichte des Buchweizens. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde* 39 (1874) 107-109.
- Molhuysen, P.C., P.J. Blok (red.). *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Leiden (Sijthoff), 1911-1937.
- Ohnishi, O.. A memorandum on the distribution of buckwheat species in Tibet and the Himalayan hills: has buckwheat crossed the Himalayas? *Fagopyrum* 13 (1993) 3-10.
- Ohnishi, O.. Search for the wild ancestor of buck wheat, III. The wild ancestor of cultivated common buckwheat and of tatar buckwheat. *Economic Botany* 52 (1998), 123-133.
- Ohnishi, O.. Wild buckwheat species in the San Jiang (Three Rivers) Area of southwestern China. IN: Faberová, I. e.a.(eds.). *Advances in Buckwheat Research. Proceedings of the 9th International Symposium on Buckwheat, Prague 18-22 August 2004*. Praag, 2004, 226-232.
- Philippa, M., F. Debrabandere, A. Quak (red.). *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam (Amsterdam University Press), 2003-2009.
- Rajbhandari, B.P.. Eco-physiological aspects of Common Buckwheat. IN: Faberová, I. e.a.(eds.). *Advances in Buckwheat Research. Proceedings of the 9th International Symposium on Buckwheat, Prague 18-22 August 2004*. Praag, 2004, 101-108.
- Rufa, L.. The development and utilization of Tatar Buckwheat resources. IN: Faberová, I. e.a.(eds.). *Advances in Buckwheat Research. Proceedings of the 9th International Symposium on Buckwheat, Prague 18-22 August 2004*. Praag, 2004, 252-258.
- Scharp, J.. *Geschiedenis en costumen van Axel*. Middelburg, 1787.
- Scheucher, S.. Buckwheat in Tibet (TAR). IN: *Advances in Buckwheat Research. Proceedings of the 9th International Symposium on Buckwheat, Prague 18-22 August 2004*. Praag, 2004, 295-298.
- Smet, J. de. *Het memoriaal van Simon de Rikelike, vrijlaat te St.Pieters-op-den-dijk*. 1323-1336. Brussel, 1933.
- Stachowski, K.. *Names of cereals in the Turkic languages*. Krakow, 2008. (Studia Turcologica Cracoviensia 11).
- Urbańczyk, S. (red.). *Słownik staropolski*. Kraków, 1953 - 2003.
- Vincenz, A. de, Hentschel, G.. *Das Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache. Von den Anfängen des polnischen Schrifttums bis in die Mitte des 20. Jahrhunderts*.

- Göttingen - Oldenburg (Universität Oldenburg) 2010. (Elektronische Ausgabe - <http://www.bkge.de/wdlp.php>).
- Wartburg, W. von. *Französisches etymologisches Wörterbuch*. Tübingen, 1923-.
- Zeebout, A.. *Tvoyage van Joos van Ghistele, oft anders Texellent, groot, zeldsaem ende vremd voyage : Tracterende van veelderande wonderlicke ... dijnghen, gheobserveerd over d'zee, in den landen van Slavonien, Griecken, Turckien, Candien, Rhodes ende Cypers. Voords ooc in den lande van Beloften, Assirien, Arabien, Egypten ... Indien, Persen ...* Gent (Henric van den Keere), 1557.
- Zemanek, A., B. Zemanek, K. Harmata, J. Madeja, P. Klepacki. Selected foreign plants in old Polish botanical literature, customs and art (Acorus calamus, Aesculus hippocastanum, Cannabis sativa, Fagopyrum, Helianthus annuus, Iris). IN: Morel, J.-P., A.M. Mercuri. *Plants and culture: seeds of the cultural heritage of Europe*. Ravello (Edipuglia), 2009.
- Zypaeus, F. *Consultationes Canonici*. Antwerpen, 1640.

K.A.H.W. LEENDERS